

ОСОБЛИВОСТІ ТРАДИЦІЙНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В ЛАНДШАФТАХ ПІВДЕННОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ: ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ТА ДЕФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

Любов Боса

УДК 39:502.13(477.63/.65)

У статті зроблено спробу реконструювати традиційні риси природокористування прирічкових територій Південної Наддніпрянщини. Показано екологічні та соціокультурні зміни внаслідок будівництва каскаду ГЕС на Дніпрі.

Емпіричною базою дослідження є переважно власні польові матеріали: сімейно-біографічні тексти, меморати, локальні перекази та легенди, судження інформаційного, оцінювального та прогностичного характеру мешканців краю, відселених із зони затоплення Кременчуцьким, Дніпродзержинським та Каховським водосховищами; зроблено етнографічні описи на основі включеного спостереження; частково обстежено місцеві архиви.

Ключові слова: природокористування, етнокультурний ландшафт, ГЕС, комеморативні практики.

В статье анализируются традиционные черты природопользования приречных территорий Южного Поднепровья. Показано экологические и социокультурные изменения вследствие строительства каскада ГЭС на р. Днепр.

Эмпирической базой исследования являются собственные полевые материалы: семейно-биографические тексты, легенды, суждения информационного, оценочного и прогностического характера жителей края, отселенных из зоны затопления Кременчугским, Днепродзержинским и Каховским водохранилищами; сделаны этнографические описания на основании включенного наблюдения; частично обследованы местные архивы.

Ключевые слова: природопользование, этнокультурный ландшафт, ГЭС, коммеморативные практики.

The paper attempts to reconstruct the traditional features of nature management in the streamside of Southern Over-Dnipro Land. The environmental and socio-cultural changes in consequence of building of a series of hydroelectric power plants on the Dnipro have been showed.

The empirical research base is the auctorial field materials, notably: family biographical texts; memorates; local legends; informational, estimating, and prognostic opinions of inhabitants of the land under study who were evacuated from the flooded area inundated by the Kremenchuh, Dniprodzerzhynsk and Kakhovsk reservoirs. The ethnographic descriptions based on the participant observation and, partly, the examined local archives and museum collections have been carried out.

Keywords: nature management, ethno-cultural landscape, hydroelectric power plants, commemorative practices.

У сучасних наукових міждисциплінарних студіях природокористування розглядається як багатокомпонентна система, що спирається на тісні взаємозв'язки виробництва, відтворення та культури, як головний механізм взаємодії між спільнотою і природним середовищем та як один із чільних факторів запуску ідентифікаційних процесів людини в період її первинної соціалізації [2].

Традиційним вважаємо природокористування, що протягом тривалого часу існувало в тому чи іншому регіоні України. Таким є і природокористування плавневої зони Південної Наддніпрянщини, що не одне століття було життєвою опорою українців. З огляду на те, що тривалий час через різні обставини проблема історико-етнологічного вивчен-

ня затоплених українських земель не була актуалізована, то без належної уваги до цієї проблеми ми ризикуємо втратити цілий пласт знань про особливості формування культури прирічкових територій, етнокультурні традиції як спосіб збереження екологічно значущого досвіду, зміни екологічної функції етнічної культури в часі тощо.

Емпіричною базою дослідження є переважно власні польові матеріали, зібрані в наукових експедиціях Українського етнологічного центру та самостійних виїздах до Кіровоградської, Полтавської, Дніпропетровської, Херсонської, Запорізької областей. Автором зафіксовано сімейно-біографічні тексти, меморати, локальні перекази та легенди, судження інформаційного, оцінювального

та прогностичного характеру, зроблено етнографічні описи на основі включеного спостереження, частково обстежено місцеві архіви. Було взято індивідуальні та фокусовані групові інтерв'ю у мешканців краю, відселених із зони затоплення Кременчуцьким, Дніпродзержинським та Каховським водосховищами. Серед респондентів, що традиційно проживали на цій території, були й іноетнічні представники, нащадки вихідців з іноземних колоній, заснованих на Дніпрі в попередні століття (шведи, німці, швейцарці), які свого часу також зіграли певну роль у культурному взаємообміні.

Тематичне поле відібраних і поданих нижче інтерв'ю, які використано в цій розвідці, складають описи просторового розміщення колишніх садіб респондентів, плавневого ландшафту, традиційних занять; другу групу складають описи тих змін, які відбулися в результаті переселення, їх оцінка та особливості сучасного природокористування. Також представлено матеріали спостережень щодо комеморативних практик та закріплення «місць пам'яті» прирічковиків.

Як правило, перше і найважливіше завдання мешканців традиційного поселення — це намагання вдало вибрати місце для проживання (топологічну екологічну нішу). Воно обиралося з урахуванням «рози вітрів», рівня підземних вод, характеру ґрунтів і наявності зручних підходів до джерел: «Тут, де ми зараз, в степу, хвактично майже не жили люди. А все село було в низині хвактично, понад берегом» (ВАС); «Ми жили кругом річок. Наше село дліне таке було» (КНП); «Ми, як кажуть, всередині плавнів були, тільки трохи на возвищенні. Ну, а озер багато, і в кожному озері риба, і разна» (ТАП).

Майже всі хати в тутешніх селах були вкриті осокою, рогозом або очеретом. Така покрівля зберігалася дуже довго й добре захищала помешкання від дощу, палючого сонця й зимового холоду. Навколо всіх помешкань були просторі проходи, вигони для худоби, ділянки для саду, що його садили не тільки позаду, але

й спереду будинку, а також простір для городів. У степовій частині рілля займала відносно невеликі площі й була оточена землями із задернованим рослинним покривом. Поруч із садибою завжди ставили приміщення для худоби. Біля будинку були криниці. Парканів не було, лише межові знаки (хвіртки, ворота) та загорожі від проходу худоби — ліси, виплетені з товстої лози. Розповідають, що особливістю життєдіяльності прирічковиків була також наявність численних стежок до Дніпра. Вони вели від кожної хати, тож родина мала свою стежку, що свідчило про негласне право селянина спускатися до води найзручнішим йому способом: «Потім низина. Тоді садок — потом знов город у нас. І на городі оце ж гвоздики в нас росли, чорнобривці і гвоздики. І майори, айстри...» (КНП). «У нас од хати оце був город. Посеред города така дорожка і обсажена ірисами — оце ціла стежка. Потом у нас тут садок, такий здоровий. Тоді отак як круча невеличка і спуск» (ЧНЙ). На березі подібним чином лежали човни, кожна родина мала власний човен: «У кожного був човен. Називався каюк. Він гостроносий. У мого дедушки такий був. Трошки розплескуватий, не дуже високі борти були. Лавочки були, де ми сідали» (ПТМ).

Своєрідною ментальною картою місцевості, колишньої присадибної ділянки та господарювання на ній може слугувати розповідь респондента із с. Дніпрово-Кам'янка Верхньодніпровського району Дніпропетровської області: «Ну... дід був хазяїном, робив у полі, у період НЕПу купив машину, і так він її і не пустив: молотарку. І так не вдалося... Як воно казали: “Шаг вперед — два назад...” І чоботи шив, і пасіка була в його, був млин... Конем крутили жернова. Там, на горі, ні біса не родило, таке воно. Внизу в основному. Картоплю садили, прядиво, потом шо там — просо внизу, садок мав. Там журавель стояв, груша дичка здорова, біля копанки була. Тоже розсадник невеликий був... Були тільки між картоплею дички невеличкі такі, і для борщу лучче і не придумаеш.. В нас було до двох тисяч груш

дичок, у селах оцих. А взагалі груша у нас як символ. Садилася біля хати, або перед хатою, або поза хатою... Ну, як символ роду. А в діда мого і збоку на причілку було [...]. Ну, главное, що деревина... я не знаю, як би робили вони — ткали, того що гребінь, гребінки, оці човники всі, оці ложки, колодки до того... до рубанків, фуганків оце — тільки з груші. Тільки з груші, бо інакше цією гребінкою буде засмикуватись, оці клочки усі. Вона прекрасно шліфується, це по-перше. По-друге, в неї немає оцих шарів, які є на сосні...» (ВАС). Впадає в око те, що й нині назви багатьох населених пунктів мають відповідні назви: Грушка, Грушівка, Гола Грушівка, Грушівський Кут тощо.

Дослідники неодноразово зазначали, що ландшафтний вплив, що його зазнає людина в дитинстві або юнацтві в період первинної соціалізації, не полишає її все життя [1]. Справедливість цієї тези підтверджують і наші спостереження. Так, особливістю колективної пам'яті прирічковиків є те, що найзначніше місце в ній займають ландшафтні аспекти життєвого середовища, які пов'язані з дніпровськими плавнями. Плавня — «годувальниця», «багатство», «скарб», «рай», «краса», «дивовижа» — такими епітетами наділяють це місце як колишні мешканці, так і їхні нащадки, яким уже у фольклоризованій та опоетизованій формі передаються спогади про цей край. Майже в усіх оповідях можна простежити міфологему «втраченого раю». Наприклад, Володимир Саламаха з Капулівки процитував такі рядки з власного вірша: / Своє життя провів я у раю / І назва тому раю — плавні / Як прийде час, туди я попливу / І там моя зупинка крайня... (СВМ).

З писемних та усних джерел стає відомо, що з давніх часів плавні були унікальним історичним і природним об'єктом уздовж усього Дніпра з його численними притоками. А для Південної Наддніпряни з її посушливим кліматом це були своєрідні легені. Плавні — це і знаменитий козацький Великий Луг (Кінські та Базавлуцькі плавні), Гаврилівські плавні, Білецьківські та багато інших менш

відомих. Але всі вони являли собою безліч островів, розділених мережею переплетених рукавів і проток, усіяних величезною кількістю різноманітних болотистих улоговин і озер. Поверхня плавнів на обширних територіях була вкрита лісом, який складався переважно з верби, осокара, дуба. Плавні і в літню спеку були вкриті яскравою зеленню та різко контрастували з навколишніми спаленими сонцем степами. Унаслідок щорічної повені за тисячоліття було утворено потужний шар надзвичайно родючого ґрунту. Прирічковики пригадують усі деталі цього природного явища:

«Десь у кінці квітня піднімалася повінь: піднімалася, піднімалася, затоплювала сади... От даже я пам'ятаю, на човнах плавали — сади цвіли (яблуні, груші...) Потім вона собі спокійно уходила в своє русло... утворювалися бережняки» (СВА). «Потрошку сідало, сідало, сідало. Появлялись гряди — так називались береги» (ТАП). «Оце тільки вода зійде — оце в плавнях [стане] земля суха. Бакаї — таке, ну площі. Оце люди вичищали там і садили...» (ПНП). «Там по весні Дніпро розливався і там после оцього розливу оставались ну, як озера такі» (ДІМ).

Наносні ґрунти були надзвичайно багаті на різні поживні речовини біологічного походження. Тож після рибальства найприбутковішою галуззю господарювання у плавнях було городництво та садівництво. За словами Анатолія Неділька, дослідника й літописця Херсонщини, на цій території були такі дивовижні сівозміни, що тут сіяли й збирали городину по 2–3 рази на рік, і віддача цієї смуги була в десятки разів вища, ніж земель в степовій частині. Один гектар плавнів дорівнював 10–20 гектарам звичайної паші.

«Вода як пішла, батьки нас сажають на каюки — плавні звільняються від повені, і вже в плавнях виробляються і саджаються городи під назвою "бережняки". Шо там росло? Картопля, гарбузи, кабаки, помідори... І от цієї городини було більш ніж достатньо. Посадка картоплі здійснювалася в кінці червня, і от воно уже до вересня-місяця...» (СВА).

Своєрідними були і транспортні засоби для перевезення городини — каюки, плоти тощо: «Що було цікаво... гарбузи зв'язувалися за хвостики вірвовочками, робився контур, всередині його накидалася трава, а всередині там огірки, помідори, і все це сплавлялося за течією. І от багато такі плоти приганяли» (СВА). «То річки кругом, а більшість в плавнях ми садили: і картоплю, і огірки, і баштани, і все. А тоді ж каюками ходили од берега. А до берега цілу ніч возиком возимо... [...] В нас така блоква була. [А що таке блоква?] Ну, це таке роздолля було з землі. Містина така була» (КНП).

Під городи використовували площі попід берегами (попід кручами), на низьких «грядках» і на «полях», «бережняках», «блоквах» тощо. У глибині плавнів селяни брали ділянки самочинно або з дозволу лісників, а в прибережних місцях, де були в основному колгоспні грядки, їх (ділянки) нарізали за постановою правління артлі. Щороку один і той же двір отримував чи займав ділянку під город у різних кутках плавнів. «За моєї пам'яті наша родина, приміром, мала наділки понад протокою Підпільною, біля лиману Більбатівського, на полях за Кінською поблизу протоки Закопайчихи, в урочищі Великі Кучугури і в Кучугумських плавнях» [4].

«Що тільки не садили в плавнях?!.. Оце тільки вода зійде — оце в плавнях... Оце люди вичищали там і садили... А гарбузів тих садили скільки, Боже!.. в тих плавнях. То коли їх затопили, то люди аж плакали. Що кажуть: “Як же ми будемо жити?” Нас називали “кабакоєди”, ті, що далі в степу жили. [А тих як називали?] Торботряси» (ПНП). «Наші городи прямо до берега йшли. Пересихали річки, ми переходили по косточки. Оце в юні-місяці, як зараз, плавня розливалася, і оце верби, осоки — все заливалося. А тоді вода стікала — і ми там садили городи. Ну це вообщє!.. Росло дуже хароше... Це тихе укромне місце, яке завжди було... як... у вербах, у тополях, і садки були такі, знаєте, дивовижні садки, тому що літом там фрукти були не в поїд (даже нас, малих пацанят, садоводи не так вже й ганяли —

аби гілки не ламали). Там, я не знаю: сади настільки були родючі, що я ж кажу, що не в поїд було всього» (ТВТ). «Мені, — каже, — досі сніяться там сади. Там багатющій край був [...] Такі сади були, огородництво! А між оцими садами — городина. Отака була особливість, що посажено сад (дерева) — город, сад — город. Дуже багатюще село було» (ЛМІ).

З давніх часів у плавнях успішно розвивалося пасічництво: «Бджіл було багато, бо пасіки туди завозили із інших сіл, і наші місцеві були там пасіки. Цвіту і ожини було багато» (СНФ). Розводили бджіл і доглядали за ними зазвичай статечні діди, досвідчені господарі. Віктор Антонович Чабаненко згадує, що в часи його дитинства пасіки були здебільшого громадські, рідше — колгоспні та індивідуальні. Вулики (переважно дупляки та рамкові лежаки) починали вивозити в плавню дубами і меншими човнами (каюками) у першій половині червня, коли гряди й урочища повністю звільнялися від повені. Влаштували бджоліні житла в традиційних, давно облюбваних знавцями місцях... Меду брали багато. Найкращим вважався той, що з квітів залізняка та буркуну, а найгіршим — із пади («падювий»), тобто із солодкої липкої рідини, яка виступала на листі й корі лози. Перший високо цінувався і йшов не лише на харч, а й на лікування всяких внутрішніх та зовнішніх (шкірних) хвороб, другого ж намагалися пошвидше позбутися, використовуючи його для різних заквасок, солодів і напоїв.

У спогадах також присутня інформація про розкішні плавневі сінокоси та випаси для худоби. «Сіно яке! Це страшне, сіно перевозили» (ПНП). «В нас у колгоспі все було. Коров тоже у нас багато. Лимани ж такі були, що випаси були. Хіба такі випаси, як тепер. Тепер нема випасів! Тепер сама амброзія кругом. А в нас там сіно було таке, як чай. Тут корови пасуться — одгорожено, а тут на сінокос оставляють же на зіму. Дають і людям даже давали сіно. Це ж такі, що вже викосювать. Ну, як Вам сказати? Ну, красота була. Були в нас у колгоспі і кури, і вівці, і качки, і гуси, і свині...

Це не передати. В нас село було багате. В нас з усіх степів люди їхали скупляться» (ПРА).

Межування сінокісних наділів проводилося шляхом жеребкування. Після розподілу межувальники (діди й дядьки) розстеляли на траві довгі чисті рушники, розкладали на них усякий харч (найчастіше сало, цибулю, в'ялену рибу й варену картоплю «в кожушках»), діставали домашню горілку та сідали випити по чарчині й закусити чим Бог послав, щоб добре косилося і щоб сіно гарно висушилося, а не згнило під дощем. Усією цією учтою керував отаман — найстарший із присутніх косарів. Це було ще в кінці 40-х років минулого століття. Коли ж на початку 50-х років влада заходила «укрупнювати» колгоспи й посилювати контроль за приватною господарською діяльністю колгоспників-кріпаків, їх (церемоній) не стало [4].

«Туди, у плавні, заганялась худоба і колгоспна, і худоба окремого господаря, і там уже створювали ці череди, був пастух. І бабусі, матусі три рази через Дніпро [перепливали] (пацани їх перевозили, вони їх там доїли). І такі здорові відра привозили додому. Ото корови були там до осені, до морозів. І пастух же з ними був. Первозили туди на паромі. Корови пливуть самі. Бачив якомсь, як жінка сама пливла на корові. За роги трималася і пливла...» (СВА). «Там ми малими пасли. У плавні звозили увесь молодняк зо всієї області. А потім перевозили через річки у плавнях» (СНФ).

[Дніпродзержинське водосховище] «Берег Гниленьке і Глушець. Дніпро подалі було туди, справа. І ми ходили... були величезні луки. Луки випасувалися. І я пам'ятаю, із Західної приганяли (не пам'ятаю, чи їх переправляли як чи шо), вівці приганяли дуже багато. Оце ми цим живилися дуже добре... Плавні. Оце плавні — це всі. А окремі це як ставочки: Глушець, Гниленьке — ми їх окремо називали. А плавні — це все плавні, потому що там дуже багато було луків, дуже багато...» (ФРГ).

Про Гаврилівські плавні і про повсякдення життя пастуха розповідає один із наших респондентів так: «Да, там красиво. Там... там не передать. Шо зелено, шо води повно. Там

по весні Дніпро розливався і там после оцього розливу оставались ну, як озера такі. Шо повно було дичі, там і олені, і шо хочеш було... І оце тоже ж жили ж ми як. Раз у місяць нам прийдуть, шото нам привезуть, якої-то муки, ето самое, шоб шото кухарка зготовила. А то за щот риби виживали, за щот. А качок оцих диких було повно. А шоб узнать яйчі... У нас були там такі пожилі мужики, каже: «Ото найшов гніздо — і сразу вигребі ілі одне-два взяв, на воду опускаеш його: як тоне, а плавають — не трогай, бо вони вже засижені». І ото приносим по п'ятдесят штук. І ото кухарка готове. Рибу тут же ж. [...] Ну, там пасти було просто — трави повно. Тільки треба було дивитись, шоб не одбилось...» (ДИМ). Непоодинокими були розповіді і про «особливі знання» пастухів, які здавна займалися цією справою. Їм приписують знання мови тварин, особливу владу над ними тощо.

Проте з найдавніших часів у цих краях перше місце за життєвою значущістю займала риба. Рибальство було як колективним промисловим, так і індивідуальним любительським. Особливими були природні умови цього вилу: «Весною таке ж роздолля (ну, вода ж прибуває дуже багато). А там були ж затоки-ями. І вода зайде оце ж, а потом ця вода ухоче, а в тих же ж ямах остається вода. Там риби (!): і липучки, і карасі... в'юни» (ПТМ). «Брат пішов, значить, туди в кінець. А тут оце каюк і отака дірочка маленька. Я оце стою і рукою ловлю щуки, а він відтіля гоне рибу, а я ловлю і кидаю в каюк. Отак у плавнях ловили ми рибу. Я вам говорю її було стільки, шо в мене слов немає, дуже багато було риби. А щуки взагалі там було багато. Я ж сама їх руками ловила. І зараз моя сестра, вона вже стара, старша за мене. То вона й зараз оце, як щука десь попаде, вона любе щуку фаршировану робить» (НЛВ).

Ці спогади не тільки надзвичайно інформативні та різноманітні, але часом видаються фантастичними: «Оце ж розказували, скільки, шо мій дедушка і мої два дяді зацікавилися рибною ловлею (ну, це ше до революції). І в

ощому Базавлуді (це ж вже не річка — це вже канава якась). [...] так там піймали, дедушка із моїми дядями піймали сома, сіткою. Так, каже, витягли на берег, так мій дядя сів верхи на сома, за вуса взявся — і той сом його по берегу катав — отака риба була. Я лічно (я любив з вудкою посидіть) бачив, як сом схватив качку: повну здорову білу качку. Схватив — і всьо, шубовснули тільки. А мама розказувала, що сом, значить, вони ж хазяїнували тоді, корови були. До водопою повели — і сом схватив бика за ногу — і стяг шкіру з ноги. Такі соми були, да! А щуки були! Всякої риби... І приїхав він додому, і пішли вони на базар із бабою Саєю, що купили сома: такого, що дід Сава скинув пояс — і оце за жebra й за рота — і притягли. Наварили ухи такий казан. Нажарили. Вобщем, такі були зустрічі» (ТАП).

Намагаються вивчати колишню місцеву фауну і деякі поодинокі природничі відділи місцевих музеїв. Любов Варивода з Нікопольського краєзнавчого музею розповідає, що там зберігаються опудала тварин і птахів, які вже зникли в цьому краї, приміром, орлан-білохвіст. Пригадує, зокрема, що між старим і новим руслом Дніпра був острів — його називали Орлан-острів. Там росла величезна стара груша, і начебто на цій груші орлани звили собі гніздо. А ще місцеві жителі називали цей острів островом Кохання, їздили туди відпочивати. Старожили ще пам'ятають, що там водилися олені, лосі, вовки, соболі, тетереви, куропатки, стрепети, пугачі.

Найбільше вдалося зафіксувати нам оповідей про плазунів. Місцеві топоніми відображають присутність їх у численних зміївках, гадючих балках, назвах островів тощо. Жовтобрюх, вуж — ще й персонажі легенд, повір'їв, замовлянь. У нормативній культурі прирічковиків їх заборонено вбивати. Так, вуж виступає охоронцем садиби, його треба напувати молоком з блюдечка, «щоб не ссав корови» тощо. «І ще таке чула, що там дуже багато жаб і гадюк, плавні були. То мама розказувала, такий єсть ритуал, чи я не знаю, що, якщо жабу втягує гадюка і ти в минуту цю підійдеш і розведеш,

щоб же ж жаба не втягнулася цією палочкою, вона в тебе буде як от... Ну, як од всіх негараздів. Оце ходило там таке повір'я з гадюками — там дуже багато гадюк. Дуже багато. [...] Оце ця паличка ісцеляє од всього» (ПГ). «Бабуня розповідала, одна і друга, що коли були плавні дніпровські, то там водилися жовтобрюхи. І дуже багато в дитинстві я чула таких розповідей, мовляв, у високу траву не ходіть, бо там жовтобрюхи. Це така велика і товста змія, яка я не чула, щоб нападала на людей, але нападала на тварин. Чому жовтобрюх? Тому, що в нього було світле жовтувате брюхо. І, до речі, кажуть, що саме в плавнях було дуже багато цих плазунів. Великі і малі дуже ядовиті. І навіть коли й побачили люди якогось плазуна, то все село знало, гуділо і згадувало, що “а пам'ятаєте, як колись було”... Люди казали, що жовтобрюх не просто повзе по землі, а він так вигинається і може скакати на кілька метрів. Чи це правда — я не знаю, може, це дійсно була легенда, бо знаючи біологію, може воно і не так. [А як люди ставилися до змії?] Не можна було чіпати змії. Не чула, щоб їх вбивали. Знаю, що навіть по селу жаб не давали ображати. Що це як вбили жабу — тикали пальцем. Із цією дитиною говорили, із батьками говорили, бо не можна було» (ПТМ). «Ну, кажуть, як першу гадюку побачиш, то не можна її чіпати. А чого — хто й зна...» (СЛП).

Більшість оповідачів стверджує, що на їхній пам'яті не було такого, щоб когось змія ужалила. Взагалі нормативні порушення щодо птахів і тварин сприймалися як передвісники нещастя. Наприклад, унаслідок підпалу сухостою Гадючої балки на Бериславщині Херсонської області загинуло багато живності, а невдовзі люди дізналися про майбутнє затоплення (ЯАМ).

У мешканців цих країв ніколи не було проблем із паливом: дров, хмизу, батлами (залишків болотяного сухостою) до берегів повинь наносила щовесни стільки, що цього добра вистачало не на один сезон: «Що вона давала плавня? Отоплення — це сушняк в кожному куті» (КВІ). «А там стара окукотина. Що це

за окукотина? Це типу молочая... ну, це вобщє, я ніде не бачив більше такого! вона кущем росла. Така висота була, що череда заходе — і не видно. Людина заходе — і не видно. І оце уже осінню, зимою сохло — і на топливо. [...] Так як вода зійшла, окукотина, вона дуже швидко росла. То було, як вітер із плавнів подме у село — мед, мед і всьо. І там пасіки, там поли, там така трава. Разноцвітні. І що по берегу росло, то я ніде більше такого не бачив. Це було вобщє шось...!» (ТАП).

Значну частину хатнього й господарського начиння — ложки, ополоники, корячки, стябла, діжки, шапки, вагани, корзини, ослони, стільці, столи, скрині тощо — виготовляли з плавневої деревини. З рогозу та ситнягу плели різні кошики, мішки та матки, якими запинали вікна і двері від вітру й морозу.

«Лозоплут. Це у Грушівці артель. Ну і з лози делали стулья, столи, кресла, качалки. [...] Оце, де ми живемо, тут був степ бавовни (хлопок)» (КВІ).

«Там, де зараз Каховське водосховище втікає у село, там був природний такий катлаванчик, який виходив на берег Дніпра. І там були лозоплуті. Чому там, бо саме там росла темна червона лоза. З цієї лози робили меблі, корзини. У нас вдома, у бабусі однієї і другої були корзини з лози. Оце робили в лозоплуті. Бабуня моя, батькова, працювала в лозоплуті. Я бачила її трудову книжку, де був зроблений запис, що вона ще й стахановка. [Це як артіль?] Так, це була артіль, де люди збиралися, як на роботу ходили і займалися лозоплетінням. Може, жінки щось інше робили, а чоловіки робили більш важку роботу. Це було поставлено як на потік» (ПТМ). «Все робили. Даже рогозяники плели. [Що таке «рогозяники»?] Черевички. [Як їх виготовляли?] Це ж рубали лозу, варили її, вона робилася красна — а тоді лаком як скриють, то це красота така, що вобщє» (ПРА).

Було розвинене млинарство. «Мій батько Скрипник Василь Іванович проживав у селі Чаплище [нині затоплене] Новогеоргіївського району. Дід мій Іван Денисович теж звід-

ти. Батько розказував, що їх виручав водяний млин. Туди їхали люди з усієї округи» (СІВ). До 50-х років повсюдно зберігалися млини і колишніх іноземних колоністів. Мірошники, млини ставали символічними категоріями, фольклорними образами. Нами також записано декілька народних пісень у районі Кременчуцького водосховища. Наведемо текст однієї з них.

Як піду я до млина / а в тім млині новина, новина / такий, мамо, мельник / такий, мамо, гарний / такий, мамо, хороший / меле гречку без грошей / що він меле, коряків не бере / а гречичку на крупи подере / такий, мамо, гарний / такий хороший / меле гречку без грошей / що він меле й шеретує / повернеться, мене поцелує / такий гарний, такий хороший / гречку меле без грошей^{1*}.

Тож сучасні ландшафти регіону Південної Наддніпряни є наслідком взаємодії природних та антропогенних факторів. Антропогенний вплив на довкілля посилювався ще з кінця XVIII ст. Тоді чисельність населення цієї зони України різко зросла. Основними заняттями до першої половини XIX ст. було розведення худоби та землеробство. Значну частку в господарстві стало займати винокуріння, солеваріння, вичинка шкір. Сучасний період змін у степовій зоні розпочався в кінці XIX ст. і був пов'язаний з процесами інтенсивної урбанізації. У першій половині XX ст. розорюваність території досягала 90 %. Знищення по долинах річок природної степової рослинності та деревини, суцільне розорювання, нераціональний випас худоби різко посилили ерозію ґрунтів, значно знизили їх родючість, викликали замулення водойм та інші несприятливі процеси і явища. Картину довершили масштабні меліоративні заходи, які після короткочасного поліпшення знищили природний ландшафт. Негативно позначилася і соціально-економічна криза 90-х років XX ст. Відбулося скорочення площ ставків, озер,

* Співав з пританцюваннями Антін Ріжко (з родинного архіву Ю. Ф. Рогового).

боліт, засолення ґрунтів. Місцеве населення в зимовий період почало вирубувати дерева в лісопосадках, продовжився процес глобального антропогенного забруднення природного середовища поряд з руйнуванням степового ландшафту через значну кількість гранітодобувних кар'єрів понад річками і прямим знищенням окремих видів рослин і тварин.

Нині, перебуваючи в експедиційних поїздах по Дніпру та його притоках, помічаємо, що місцевим жителям ні до води не пройти, ні в ліс вирушити. Куди не ступи — кордони великих мурів із вартовими. Неправомірні приватні забудови оскаржуються активними селянами в численних судах (найчастіше безрезультатно).

Проте ще до середини ХХ ст. в рослинному покриві регіону найважливіше місце займали плавневі ліси і луки. Як показали наші експедиційні дослідження, колективна пам'ять утримує трагічний образ події широкомасштабного переселення, який проступає в есхатологічних та міфологічних стереотипізованих формах (що було вже предметом окремих попередніх авторських розвідок).

Зник природний ландшафт Подніпров'я, зникли під водою і плавні. Водночас безповоротно зник і цілий пласт традиційної життєдіяльності прирічковиків, що тісно був пов'язаний із природними особливостями краю. Зникли й назви цілої низки транспортних засобів, тварин, рослин, місцевостей, річок, озер, проток, островів тощо. Це чітко усвідомлюють наші респонденти: «...єсть таке слово, яке забуте, бо збіднення природи приводить до збіднення і мови. От було слово "бережняки". Що це значить? Вода як пішла, батьки нас сажають на каюки — плавні звільняються від повені, і вже в плавнях виробляються і саджаються городи під назвою "бережняки"» (СВА). Назви, які зникають сьогодні з ужитку: («окукотина», «бережняки», «гряди», «бакаї», «блоква» (блуква) «каюк», «рогозяники», «лозоплути»), були маркерами цієї життєдіяльності не одне століття, як і безліч мікротопонімів, гідронімів, що безповоротно зникли зі своїми матеріальними носіями під водою. Тож чи потрібна нині

актуалізація цієї минувшини? На це питання також відповідають наші інформанти. Приміром, В'ячеслав Сандул вважає, що це не тільки має застерігати від непродуманих у майбутньому дій, але й сприяти глибинному уявленню про свій край, що живить патріотичні почуття населення. Інший респондент висловився так: «Це таке було місце! Україна должна гордиться... Та ти що, це саме велике вредительство, яке зробили» (ТАП).

Варто відзначити також роль окремої особистості у збереженні колективної пам'яті, яка часто стає визначальною. В експедиціях Наддніпрянщиною нерідко ми зустрічали людей, завдяки яким ціле село або й кілька сіл утримують у пам'яті значний масив різноманітних традиційних народних знань, або просто пам'ять про давні історичні події в цій місцевості. Вони, як правило, є не тільки носіями культурної традиції та її хранителями, але й організаторами самих комемораційних практик. Варто назвати їх: Олексій Галушка, Василь Сідак, Володимир Саламаха, Юрій Роговий, В'ячеслав Сандул, Микола Павлюченко та багато ін.

Заховалося серед степових балок с. Захарівка, воно особливе на мапі Світловодщини. «Це наша Колима» — так неодноразово повторює Любов Семенівна Шкірай — місцева подвижниця, колишня вчителька, а нині директор Захарівського краєзнавчого музею. При в'їзді в Захарівку ми побачили гарну криницю-журавель. Зацікавилися її походженням, і виявилось, що організатором її спорудження був місцевий священик — отець Андрій: «...В Захарівці колодязів багато — а криниці такої не було. Мені захотілося трошки повернутися до старини, до того, як воно колись було. Довго думав над тим, як же його зробити — і прийшов до такого, як кажуть, замислу. Хоча одговарювали мене багато. Тут, оце, кажуть, в оцій полосі в усіх колодязях вода гірка. І тут, кажуть, якщо викопаєш, вода така буде. Викопали — а вода отлична. Це перше чудо із цією криницею... [...] Церква — це рідний тоже колодязь: чим більше з колодязя черпають воду — тим біль-

ше свіжої води прибуває, тим чистіша і краща вода. Так же само і церква: чим більше люди приходять брать Божу благодать, тим більше туди Господь цієї благодаті посилає...» (ТАГ).

Священик с. Захарівка, як це і належить, — учасник усіх сільських подій, тож етнографи і зустрілися з ним на відкритті виставки в місцевому музеї. На музейних експозиціях багато світлин із зображенням громадських акцій за його участю. Екологічною спрямованістю відзначалися навіть його судження щодо обряду похоронів та поминань: «Я ж оце людям і говорю останнім часом, що воно ж втрачається сам смисл поминання. Смисл поминання в чому: хто має дві рубашки, хай розділить з людьми... Ми розводимо смітники на кладбищі. Справа в тому, що раніше був хрест дерев'яний. Якщо він загнивав, його просто клали на могилу — він згнивав там дальше. Якщо було кому доглядати за ним, то ставили тоді другий дерев'яний хрест. Якщо не було, то він просто загнивав... А от уявіть теперішні з мрамору, чи железобітонні — все одно ж воно має свій вік, свій строк служіння... Пройде десять-двадцять-тридцять років — воно розрушиться. І це вже буде не земля, це вже буде не потерть із трухлявого дерева, котре екологічно безвредне, а це вже буде просто сміття, куча щебонки, котору (кажу) ви візьмете — і отам висипете за територією кладбища, кучу сміття нагорнете... І оці ж вінки (кажу) — це ж живі квіти повинні бути, а вінки — це підробка, це підробка на живі квіти. І підробка грошей — це кримінал? Кримінал. Підробка документів — це кримінал? Кримінал. А шо таке квіти? Квіти — це залишки раю на землі. А ми, получається, ті залишки раю на землі робимо підробкою» (ТАГ).

З початку ХХІ ст. вздовж Дніпра (від Київщини до Херсонщини) стали помітними меморіалізаційні заходи, пов'язані з втраченою історико-культурною дніпровською спадщиною. Це і місцеві наукові конференції, і встановлен-

ня пам'ятних знаків місцевою громадою. На жаль, організатори часто стикаються з нерозумінням або байдужістю не тільки влади, але й загалу. Це все створює певну напругу на місцях і показує, що колись замовчувані події, не відрефлексовані й нині, можуть бути конфліктним джерелом у майбутньому.

Аналізуючи опубліковані та неопубліковані джерела з природокористування Степової України та власні напрацювання, переконуємося, що створення каскаду ГЕС у ХХ ст. спричинили зміни етнокультурного ландшафту всієї Наддніпрянщини, кардинальні зміни в природокористуванні. Часто, приймаючи це як необхідну умову прогресу, люди не уявляють масштабу заподіяного лиха. І це пов'язано не тільки з констатацією щодо втрати гігантських площ родючих земель, ще не до кінця усвідомленою екологічною катастрофою, але також і з культурними чинниками.

Узагальнюючи всю представлену інформацію, доходимо висновків, що традиційним є природокористування, яке адаптоване до навколишніх ландшафтів. Багато складових традиційного природокористування мають форму соціокультурних настанов, яким притаманні глибокі світоглядні риси. Розглядаючи сучасний стан традиційного природокористування у Південній Наддніпрянщині (її прирічкового ландшафту), зазначимо, що базовими факторами його існування могли бути збереження довкілля, еволюційний плин соціокультурних процесів, наявність місцевого корінного населення.

На жаль, усе це зазнало значних деформацій, тому нині можна розглядати лише елементи колишнього традиційного способу життєдіяльності населення, природного і культурного ландшафтів, які зафіксовано у спогадах окремих літніх людей, відселених із затоплених територій, та фрагментарно в науковій і художній літературі. Усі ці джерела надзвичайно цінні.

Розвідки та матеріали

1. *Морзкович В. Г.* Степные экосистемы. – Новосибирск : Наука, 1982. – 206 с.

2. *Пустотін В. С.* Геокультура нації: сутність і структура : автореф. ... канд. філос. наук. – К., 1996. – 24 с.

3. *Романчук С. П.* Історичне ландшафтознавство: теоретико-методологічні засади антропо-

генно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. Монографія. – К. : РВІ «Київський університет». – 1998. – 146 с.

4. *Чабаненко В. А.* Українська Атлантида / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2006. – 405 с.

Список інформантів

ВАС – Василь Артемович Сідак, 1925 р. н. Записала Л. Боса в с. Дніпрово-Кам'янка Верхньо-Дніпровського р-ну Дніпропетровської обл. у листопаді 2012 р.

ДІМ – Дмитрюк Іван Михайлович, 1941 р. н., родом із с. Ольгин Вископольського р-ну Херсонської обл. Записала Л. Боса в м. Зеленодольську Дніпропетровської обл. у вересні 2011 р.

КВІ – Кабак Василь Іванович, 1920 р. н. Записала Л. Боса в с. Ленінське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. у 2012 р.

КНП – Качан (Миць) Ніна Петрівна. Записала Л. Боса в с. Ленінське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. у листопаді 2012 р.

ЛМІ – Ляпунова (Баранник) Марина Іванівна, 1965 р. н. Записала Л. Боса в смт Апостолове Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. у вересні 2011 р.

НЛВ – Нехіна (Кутенко) Людмила Володимирівна, 1945 р. н., родом із м. Кривого Рогу Дніпропетровської обл. Записала Л. Боса в м. Зеленодольську Дніпропетровської обл. у 2012 р.

ПГГ – Положий Галина Іванівна, 1955 р. н. Записала Л. Боса в с. Ленінське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. у червні 2012 р.

ПМП – Павлюченко Микола Петрович, 1970 р. н. Записала Л. Боса в м. Зеленодольську Дніпропетровської обл. у вересні 2011 р.

ПНП – Прогоза Ніна Петрівна, 1940 р. н. Записала Л. Боса в с. Ленінське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. у листопаді 2012 р.

ПРА – Проценко Раїса Аркадіївна, 1932 р. н. Записала Л. Боса в с. Ленінське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. у листопаді 2012 р.

ПТМ – Павлюченко Тетяна Миколаївна, 1971 р. н., родом із с. Мар'янське. Записала Л. Боса в м. Зеленодольську Дніпропетровської обл. у вересні 2011 р.

СВА – Сандул В'ячеслав Андрійович, 1938 р. н., родом із м. Нікополя Дніпропетровської обл. Записала Л. Боса в м. Нікополі в листопаді 2012 р.

СВМ – Саламаха Володимир Михайлович, 1938 р. н. Записала Л. Боса в с. Капулівка Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. у листопаді 2012 р.

СДД – Синиця Дмитро Дмитрович, 1956 р. н., родом із смт Горностаївка Херсонської обл. Записала Л. Боса в м. Києві в грудні 2011 р.

СІВ – Скрипник Іван Васильович, 1972 р. н., родом із с. Захарівка. Записала Л. Боса в с. Захарівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл. у травні 2012 р.

СЛП – Скрипник Лідія Павлівна, 1936 р. н., родом із с. Кут. Записала Л. Боса в с. Ленінське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. у листопаді 2012 р.

СНФ – Сиволоб Надія Федорівна, 1928 р. н., родом із с. Грушівка Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. Записала Л. Боса в с. Ленінське в листопаді 2012 р.

СТО – Сидоренко Тамара Онуфріївна, 1936 р. н., проживала в с. Мар'янське, частково затоплене. Записала Л. Боса в с. Ленінське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. у червні 2012 р.

ТАГ – Терещенко Андрій Григорович (священик). Записала Л. Боса в с. Захарівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл. у травні 2012 р.

ТАП – Тульчевський Анатолій Петрович, 1931 р. н., проживав у с. Кут Дніпропетровської обл. Записала Л. Боса в с. Ленінське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. у 2012 р.

ТВТ – Тарасевич Віталій Трохимович, 1938 р. н., родом із с. Кут. Записала Л. Боса в с. Ленінське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. у листопаді 2012 р.

ФРГ – Фандір Раїса Григорівна, 1941 р. н. Записала Л. Боса в м. Дніпродзержинську Дніпропетровської обл. у листопаді 2012 р.

ЧНЙ – Чайковська Надія Йосипівна, 1941 р. н. Записала Л. Боса в с. Ленінське Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл. у листопаді 2012 р.

ШЛС – Шкірай Любов Семенівна. Записала Л. Боса в с. Захарівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл. у травні 2012 р.

ЯАМ – Яблонська Алла Миколаївна, 1940 р. н., родом із с. Саблуківка Бериславського р-ну Херсонської обл. Записала Л. Боса в м. Каховці у вересні 2011 р.

ЯГП – Ярмоленко Галина Петрівна, 1933 р. н., родом із с. Чернече (Новогеоргіївського р-ну). Записала Л. Боса в с. Білецьківка Кременчуцького р-ну Полтавської обл. у травні 2012 р.